

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՀԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՈՒՆՁՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի մշակման առումով մեծ կարևորություն է ստանում հայալեզու լսարանում ոչ հնդեվրոպական լեզուների դասավանդման գործընթացում փորձել համեմատությունների և դասակարգումների միջոցով բացատրել լեզվամտածողության տարբերությունների դրսևորումները այդ օտար լեզուների, տվյալ դեպքում՝ ժամանակակից թուրքերենի և հայերենի միջև զուգահեռներ անցկացնելով:

Այս առումով կարևոր է հետադրությունների իմաստների՝ ուսումնասիրությունը թուրքերենում և դրանց հստակ լեզվաբանական իմաստավորման հիման վրա հայերենով բացատրելու և հաղորդելու համակարգի մշակումը:

Ինչպես նշում է Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին, խոսքի մեջ տարբերակվում է բուն խոսքը, որը լեկսիկոսեմասիոբանական միավոր է և բառույթը. այն նաև քերականական միավոր է: Այս երկու հասկացությունները կարող են հատվել, սակայն երբեք ամբողջովին չեն համընկնում: Նա գրում է. «Խսւքը կարող է լինել և չեզոք, և արտահայտչական, բազմիմաստ, եզրի նշանակություն ունեցող բանաստեղծական... Բառույթը կարող է լինել միաձևույթ, նախածանցային կամ վերջածանցաված, պատկանել կոմպոզիտի այս կամ այլ տիպին, ծառայել որպես ստորոգելի»: Եվ եզրակացնում է. «Այսպիսով բառի կառուցվածքի և բառակազմության խնդիրները վերաբերում է բառույթի ոլորտին»:

Լեզուները այս առումով բաժանվում են հետևյալ տիպերի՝ արմատային կամ մեկուսացնող, կցական (ազյուտինատիվ) կամ թեքական (Ֆլեքսիվ): Երբեմն ավելացնում են նաև պոլիսինթետիկ տիպը: Արմատային լեզուներում, օրինակ, չինարենում, բառը սովորաբար հավասար է արմատին: Կցական լեզուներում բառի կառուցվածքին հատուկ է մեծ քանակությամբ հատուկ կցական տարրերի օգտագործումը: Այս պատճառով էլ այս լեզուները անվանվում են ազյուտինատիվ՝ (լատիներեն *agglutinare*՝ նշանակում է կպցել, միացնել, սոսնձել): Թուրքերենը կցական լեզու է, և չափազանց հետաքրքիր է՝ համեմատելով հայերենի հետ, ուսումնասիրել և այդ ուսումնասիրության օրինակով ցույց տալ թուրքերեն սովորող հայ ուսանողներին, թե ինչպես են հետադրությունների՝ մեկը մյուսին կցելու միջոցով այդ լեզվում փոփոխվում նշանակությունները, հասկացությունները, հարաբերությունները և իմաստները:

Յուրաքանչյուր լեզվում բառերը զգալիորեն տարբերվում են իրարից ինչպես իմաստային, այնպես էլ ձևական և կիրառական տեսակետից: Դեռևս միջնադարյան քերականություններից սկսած կատարվել են բառերի ավելի ընդհանրական դասակարգումների՝ զանազանելով *թեքվող* խոսքի մասեր և *չթեքվող* խոսքի մասեր:

ժամանակակից թուրքերենի խոսքի մասերը, ըստ իմաստագործառնության ի հատկանիշների, լեզվաբան-թուրքագետ Ն. Կոնոնովը դասակարգում է երկու խմբի՝ անվանական և ոչ անվանական³:

ժամանակակից թուրքերենի ոչ անվանական խոսքի մասերը առանձնանում են հետևյալ հատկանիշներով՝

- ա) նախադասության անդամ լինել չեն կարող,
- բ) սպասարկու- կապակցական բառեր են ու մասնիկներ,
- գ) վերաբերական բառեր են:

Թուրքերենի հետդիրները (*İigeç/Edat/Sontak*) ևս մտնում են ոչ անվանական, ինչպես նաև չթեքվող խոսքի մասերի խմբավորումների մեջ: Լինելով վերաբերական խոսքի մասեր՝ դրանք չեն կարող հոլովվել և հարաբերության մեջ մտնել այլ բառերի հետ: Ընդհակառակը, դրանք իրենք են արտահայտում հարաբերություններ, բայց իհարկե տարբեր տեսակի հարաբերություններ: Թուրքերենում հետադրությունները մեծ թիվ չեն կազմում և «որոշ դերանուններ, մակբայներ ու շաղկապներ նախադասության մեջ գոյականական հոլովների, բախ խոնարհումների և դերբայ կազմող ածանցների հետ միասին ձեռք են բերում հետադրության իմաստ և կիրառություն»⁴: Օրինակ՝ *senin için, bana göre, kardeşin gibi, evlendiğinden beri, anne olarak* և այլն:

Թուրքերենի հետադրությունները (*ile-la-le, için, üzere/üzre, gibi, kadar*) իրենց գործառնությամբ համապատասխանում են ժամանակակից հայերենի իսկական կապերին, որոնք զուրկ են նյութական իմաստից և հանդես են գալիս միայն որպես կապ՝ պահանջելով որոշակի հոլովառություն⁵: Ինչպես հայերենում, թուրքերենում ևս հետադրությունները մեծ մասամբ կարող են առաջանալ գոյականներից, ածականներից, մակբայներից, որոշ դեպքերում նաև բայերից (դեկ՝ „ *doğru* “ (դեպի) ծագել է *doğmak*- (ծնվել) բայից):

Հետադրություններն արտահայտում են քերականական հարաբերություն (իմաստ): Դրվելով գոյականի կամ առարկայական դերանվան վրա՝ հետադրությունները ցույց են տալիս ստորադասական, կախյալ առնչությունը գերադաս բառի նկատմամբ:

Իրապես հետադրությունները թերիմաստ, սպասարկու, օժանդակ բառեր են, իմաստով հարում են մասնիկներին, իսկ անկախ գործառնությամբ՝ լիիմաստ, նյութական իմաստ ունեցող բառերին, այսինքն՝ կարելի է անվանել բառ-մասնիկներ, որոնք սպասարկու դեր են կատարում լիիմաստ բառերի փոխհարաբերություններում:

Հետադրությունների ամենաբնորոշ գործառնությունը պարագայի և խնդրի ստորադասական առնչության արտահայտումն է ստորոգյալի նկատմամբ: Այսինքն թուրքերենում ևս հետադրությունը ինքնին նախադասության անդամ չի կարող լինել: Դրանք միայն մասնակցում են նախադասության որոշակի անդամի (պարագա, խնդիր, որոշիչ, բացահայտիչ) ձևավորմանը⁶:

Չնայած որոշ դեպքերում կապերի և հոլովական վերջավորությունների դերի ընդհանրությանը, հետադրությունները չեն նույնանում և իրարից տարբերվում են ամենից առաջ նեղ իմաստով վերցրած, իբրև լեզվական միավորներ: Հետադրությունները նաև բառեր են և ունեն իրենց բառային ձևն ու իմաստը, որոնք գիտակցվում են նույնիսկ նախադասություններից դուրս:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ թուրքերենի հետադրությունները խոսքիմաստային կարգի մեջ մտնող բառեր են, որոնք՝

ա) իմաստառաջնորդ բնորոշվում են նրանով, որ իրենք զուրկ լինելով նյութական իմաստից՝ արտահայտում են քերականական հարաբերություններ:

բ) ձևաբանորեն բնորոշվում են նրանով, որ դրանց մեծամասնությունը զուրկ է թեքման ձևերից, սակայն տարածական իմաստ արտահայտող հետադրությունների զգալի մասը հոլովվում է:

գ) չարահուստոեն բնորոշվում են նրանով, որ առանձին նախադասության անդամ լինել չեն կարող: Դրանք միշտ գործածվում են գոյականների կամ գոյականական իմաստ արտահայտող բառերի հետ՝ ցույց տալով վերջիններիս գերադաս կամ խնդրառու լինելը բառերի նկատմամբ:

Պատմահամեմատական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առհասարակ լեզվում գործող կապերը առաջացել են նյութական իմաստ ունեցող բառերից:

Թուրքերենի հետադրությունները լեզվաբանները դասակարգում են տարբեր հիմունքներով՝ իմաստաբանական, հոլովառության, դիրքային, ըստ սերման, կազմության, պատմական, կապակցման: Թուրքերենում ևս հետադրությունները (հետդիրներ) ունեն լայն կիրառություն: Արտահայտում են միջոցի, նպատակի, պատճառի և համեմատության հարաբերություններ:

Թուրք լեզվաբան Մ. Էրզինը հետադրությունները բաժանում է երեք ենթախմբի.

ա) Ünlem edatları / ծայնարկություն- Էդաթներ/

Սրանք զգացմունք և հուզմունք, ուրախություն, վիշտ, նողկանք, ակոստանք, խանդավառություն և նման հոգեվիճակներ արտահայտող բնական ծայներ, ծայնարկություններ, հաստատում, ժխտում, հարցում արտահայտող բառերն են: (օրինակ՝ ünlemler – ah (ah), vah (vah), ay, oy, of, haydi... seslenme edatları– hey, ey, ya, yahu... sorma edatları– hani (haniye), acep (acaba), nite, nişe (niçin, nasıl) և այլն):

բ) Bağlama edatları /կապական էդաթներ/ բառերը, բառային խմբերը և նախադասությունները իրար կապող հետադրություններ: Այսինքն այս խմբում Մ. Էրզինը ներկայացնում է թուրքերենի շաղկապները:

գ) Բուն հետադրությունները Մ. Էրզինի մոտ ներկայացված են երրորդ խմբում (Son çekim edatları), դրանք դիտարկվում են որպես տարբեր պա-

րազայական հարաբերություններ ձևավորող բառեր (İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar):

Հարկ է նշել նաև, որ էրզինը հետադրությունները դասակարգում է ոչ միայն ըստ հոլովառության, այլ նաև ներկայացնում է հետադրությունների իմաստային դասակարգումը: Հետադրությունների արտահայտած հարաբերությունները բազմազան են: Դրանցից հատկանշականներն ու զվիսավորները հետևյալներն են.

1. *Vasita veya beraberlik edatları-*

Միջոցի և միասնության հետադրություններ՝ *ile(-la, -le), birle.*

2. *Sebeep edatları*

Պատճառի հետադրություններ՝ *için, üzere (üzre), dolayı, ötürü (ötrü), naşı, diye* և այլն:

3. *Benzerlik edatları*

Նմանության հետադրություններ *gibi, bigi, tek* և այլն:

4. *Başkalık edatları*

Բացառման հետադրություններ՝ *başka, üzge, gayri* և այլն:

5. *Diğer hal edatlan*

Այլ վիճակներ արտահատող հետադրություններ՝ համապատասխանություն, պատկանելություն *göre, nazaran, dair, ait, rağmen* և այլն¹⁴:

6. *Mikdar edatı*

Չափ ու քանակի հետադրություններ՝ *kadar*, օգտագործվում են նաև արաբական ծագում ունեցող *rütbe, mertebe, mikdar, derece* բառերը:

7. *Zaman edatları*

Ժամանակի հետադրություններ՝ *beri, evvel, önce, sonra, geri* և այլն:

8. *Yer ve yön edatları*

Տեղի և ուղղության հետադրություններ՝

kadar, dek, değin, doğru, dapa, yana, taraf, saru, sıra, içeri, üzere, ara, öte և այլն:

Վերջին ժամանակաշրջանի թուրք հեղինակների մոտ որպես հիմք ընդունվում են եվրոպական լեզվաբանության սկզբունքները, որոնք հետադրությունները */ilgeç/sontaki/*, այդ թվում և շաղկապները */bağlaç/* դիտարկում են որպես առանձին խոսքի մասեր:

Ժամանակակից թուրք քերականագետ Ն. Քոչը հետադրությունները, համապատասխան իրենց կազմության, տալիս է հետևյալ տարանջատումը՝

Yalın İlgeçler- պարզ հետադրություններ՝ *ancak, denli, diye, gibi, için, ile (-la, -le), kadar, olarak, sanki*

Yönelmeli İlgeçler- ուղղությունը ցույց տվող՝ -a ait, -a bile, -a dair, -a değgin, -a değin, -a dek, -a doğru, -a göre, -a kadar, -a karşı, -a karşın, -a rağmen, -a kalırsa.

Çıkmalı İlgeçler-ծագում, սերում արտահատող՝-dan aşağı, -dan başka, -dan başlayarak, -dan beri, -dan bile, -dan dışarı, -dan dolayı, -dan itibaren, -dan önce, -dan öte, -dan ötürü, -dan sonra, -dan yana, -dıktan sonra, maden önce.

Başlamalı İlgeçler-կապականությունը ցույց տվող՝ -ın için, -ın dibini, -ın kadar, -ın ile, -ınla

Eylem Çekim Ekleriyle Kullanılan İlgeçler-բայի խոնարհված ձևերի հետ կիրառվող՝ -acak gibi, -acaktı gibi, -acak kadar, -ar (-er, -r, -ır, -ir, -ur, -ür) gibi, -dı gibi, -mış kadar, -sa bile, -yor gibi, -yormuş gibi

Eylemsi Ekleriyle Kullanılan İlgeçler-դերբայների հետ կիրառվող հետադրություններ՝-acağı gibi, -dı ğı gibi, -acağı kadar, -dı ğı kadar, -dı ğı için, --dı ğı üzere, -dı ğına göre և այլն¹¹:

Թուրք լեզվաբան Չենգիրմենը հետդիրները բաժանում են 4 խմբի.

- Yalın durum isteyen ilgeçler - ուղղական հոլով պահանջող հետդիրներ

- Yönelme durumu isteyen ilgeçler- տրական հոլով պահանջող հետդիրներ

- Çıkma durumu isteyen ilgeçler - բացառական հոլով պահանջող հետդիրներ

- Tamlayan durumu isteyen ilgeçler - սեռական հոլով պահանջող հետդիրներ:

Թուրք լեզվաբան Ն. Քոչը այս շարքին ավելացնում է ևս երկուսը.

- Eylem çekim ekleriyle kullanılan ilgeçler - բայի խոնարհման ածանցների հետ օգտագործվող հետդիրներ

- Eylemsi ekleriyle kullanılan ilgeçler - բայական ձևերի /բայանուն, դերբայ, մակբայական դերբայ/ ածանցների հետ օգտագործվող հետդիրներ¹²:

Ինչ վերաբերում է թուրքերենի կապական կիրառության անուններին, ապա դրանք ինեց զորությունով համապատասխանում են հայերենի անհսկական կապերին: Դրանք հարաբերության իմաստից բացի կարող են արտահայտել նյութական իմաստ և հոլովվել՝ ցույց տալով տարածական, ժամանակային և վերացական հարաբերություններ (դրանք են՝ alt, üst, aşağı, ön, etraf, hak (ki) bas, yün , sayı, karşı, iç, dış):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. St'ü Carnep R., Logische Santax der Sprache, Wien, 1934, s. 207.
2. Реформатский А. А., Лингвистика и поэтика. М. 1987, с. 52.
3. А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва-Ленинград, 1956, ст. 59:

4. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1996, s. 229.
5. Ալ. Սաֆարյան, Ա. Սողոմոնյան, Տ. Լոքմագոյան, Թուրքերենի դասագիրք, Երևան 2004, էջ 45:
6. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, էջ 229:
7. А. Н. Конохов, նշվ. աշխ., էջ 313:
8. Թուրքերենում գործող շաղկապները հիմնականում օտար ծագում ունեն և թուրքերենին անցել են այլ լեզուներից: Հիմնականում դրանք փոքր թիվ են կազմում: Կան նաև այլ խոսքի մասերից շաղկապներին անցած որոշ թուրքերեն բառեր(տես՝ M. Ergin, Turk Dil Bilgisi, Sofya, 1985, էջ 352):
9. M. Ergin, նույն տեղում, s. 218.
10. Այս հետադրությունները հայերենի նույն համապատասխանության կապերի գործառույթն ու իմաստն են արտահայտում (տես՝ Մ. Ե. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, էջ 402)
11. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, էջ 230-237. Տե՛ս նաև F. Hepçilingiler, Türkçe Dilbildisi, İstanbul, 2004, էջ142-156.
12. N. Koç, նշվ. աշխ., էջ 235-236: